

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ISSN 1303-2054 | e-ISSN 2564-7741

Yıl: 23, Sayı: 40, Temmuz - Aralık 2018

BAKILLÂNÎ'NİN KELAM METODOLOJİSİ*

Baqillani's Kalam Methodology

Arş. Gör. Ahmet GENÇDOĞAN

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Kelam Ana Bilim Dalı
agencdogan@mehmetakif.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-7111-4978

Atıf@ Gençdoğan, Ahmet. "Bakılânî'nin Kelam Metodolojisi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (Aralık 2018): 189 - 210.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 1 Ekim 2018 / 1 October 2018
Kabul Tarihi / Accepted : 11 Aralık / 11 December 2018
Yayın Tarihi / Published : 15 Aralık / December 2018
Sayı – Issue : 40
Sayfa / Pages : 189 - 210.
DOI : 10.30623/harranilahiyatdergisi.466307

* Bu çalışma Süleyman Demirel Üniversitesi'nde hazırlanan "Bakılânî, Cüveynî ve Gazzâlî'de Kelamın Metodik Yapısı" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Öz

İslam'da itikad/inanç konularını Kur'an ve Sünnet'e dayalı olarak inceleyen, tespit ve tahkik eden kalamcılar, dinin inanç alanına ilişkin kabul edilmesi gerekli prensipleri ortaya koymuşlardır. Ayrıca onlar, dinin özüne yönelik tutarsız, sapkın eleştiri ve fikirlerle de mücadele içinde bulunmuşlardır. Kalamcılar bu faaliyetlerini geliştirdikleri çeşitli izah ve ispat yolları vasıtasıyla gerçekleştirmişlerdir. Bu anlamda Ehl-i Sünnet kelamı ve özellikle de Eş'arî kelamı açısından öne çıkan isimlerden birisi Bakillânî olmuştur. O, delil ve istidlal kavramlarına ilişkin kendi tanımlarını yapmış ve kalamî meselelerde delil/istidlalin kullanılmasının zorunluluğunu vurgulamıştır. Kalamî yaklaşımlarında akli önemli ölçüde ön plana çıkaran Bakillânî, cisim, cevher ve araz kavramlarına yer vermiş, bunları sünnî akide içinde değerlendirmiş ve Eş'arî kelamının tabiat düşüncesini şekillendirmiştir. O kurguladığı izah ve delillendirme yöntemleriyle sünnî kelama kavramsal bir yapı kazandıran isim olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bakillânî, Kalam, Delil, İstidlal, Kitab, Sünnet.

Abstract

In Islam, based on the Qur'an and the Sunnah examining, detecting and investigating theologians, revealed principles required to be adopted related the area of religious beliefs. They also struggled with inconsistent, perverse critiques and ideas about the essence of religion. Theologians carried out these activities through various means of explanation and proof. In this sense, one of the prominent names in the kalam of Ahl al-Sunnah and especially in terms of Ash'arite kalam was Baqillani. He made his own definitions of the concepts of evidence and deduction and emphasized the necessity of the use of evidence/deduction in theological issues. In the Kalamî approaches, Baqillani, which emphasizes the mind to a great extent, has included the concepts of object, substance and accident, evaluated them in the Sunni kalam and shaped the nature thinking of Ash'arite kalam. He became the name that gained the Sunni kalam a conceptual structure by means of its explanation and proofing methods.

Keywords: Baqillani, kalam, evidence, deduction, Qur'an, Sunnah.

Giriş

İtikadî hükümlerin temellendirilme ihtiyacı, kelimada delil ve istidlalin kullanımını gerekli kılmıştır. Buradan hareketle kelamcılar doğru bilgiye ulaşmak için delil ve istidlali kullanarak dinî prensipleri açıklığa kavuşturma gayretinde olmuşlardır. Sünnî akideyi savunan kelamcılar, dinin esasına ilişkin birtakım meseleleri naklin bildirdiği şekliyle kabul etmek suretiyle yalnızca naklî istidalde bulunup tevakkuf etmeyi tercih eden selevin yaklaşımını benimsemiş ve sonra bu yaklaşıma ek olarak gerek tecsim ve teşbihe düşme endişesi gerekse Mu'tezile'ye ve aklî yöntemlerle geliştirilen eleştirilere cevap vermek amacıyla yine naklin bildirdiği prensipler doğrultusunda yeni yöntem ve tavırlar geliştirmiş ve bu suretle sünnî akideyi yeniden belirlemişlerdir. Bakillânî (ö.403/1013) de delil ve istidlal konuları bakımından sünnî kelim sisteminin öncüleri arasında yer almış, aklî ve naklî bilgiye dayalı olarak geliştirdiği izahları ve ortaya koyduğu delillendirme yöntemleriyle sünnî akideyi güçlendirmiştir.

1. Bakillânî'de Delil ve İstidlal Kavramları

Kelamcılar, dinin ve buna bağlı hakikatlerin anlaşılabilmesi için gerekli kaynağın akıl ve nakil olduğu hususunda hemfikirlerdir.¹ Buradan hareketle öğrenme yolu sem olan şer'î meselelerin hükümlerini şer'î kaynaklara irca etmek gerektiğini ileri süren kelamcılar, aklıyyât ve mahsusât ile ilgili meselelerin hükümlerinin de ilgili oldukları esaslara irca edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.² Kelmâ eserlerde geçen "Bu konu sadece akılla bilinir", "Bunu bilmek ancak haberle mümkündür" gibi ifadeler itikadî meselelerin temellendirilmesinde aklî ve naklî delillerin ilgili oldukları alan göz önünde bulundurularak kullanıldığına işaret etmektedir.³

Bakillânî delili, duylara gizli olanın ve zorunlu olarak bilinmeyenin bilgisine ulaştıran yol gösterici şeklinde tanımlamıştır.⁴ Kelmâ açıdan ise Bakillânî, delilleri akıl, Kitab, Sünnet, icma ve bunlara dayandırılan kıyas şeklinde tasnif ettikten sonra Kitab, Sünnet, icma ve kıyası naklî deliller

¹ Ebû Mansûr Muhammed el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi (Ankara: İsam Yayınları, 2003), 5.

² Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Risâletü İstihsâni'l-Havd fî İlmî'l-Kelâm* (Beyrut: Dâru'l-Meşârîi't-Tıbâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1995), 47-48.

³ Cemalettin Erdemci, "Kelmâ İliminde Akıl ve Naklin Etkinliği Problemi", *Kelmâ İlmî'nin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri Sempozyumu* (Elazığ: y.y. 2004), 339.

⁴ Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib el-Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd* (Beyrut: el-Mektebetü's-Şarkıyye, 1957), 13.

arasında saymıştır.⁵ Bu tasnifinden sonra Bakillânî, kelimâî konuları sadece aklî delille bilinen, sadece naklî delille bilinen ve hem aklî hem de naklî delille bilinebilenler diye sınıflandırmıştır. Alemin sonradan meydana gelmesi, bir yaratıcısının olması, O'nun kudret, irade ve ilim gibi sıfatlarının bulunması ve peygamberler göndermesi aklî istidlalle bilinebilecek hususları içermektedir. Farz, haram ve mübahlara dair hükümler ise bilinmesi naklî delillerle mümkün olan konuları kapsamaktadır. Allah'ın işitme, görme, kelimâî gibi sıfatlarının yanında, günahkârları bağışlama kudreti gibi meseleler ise Bakillânî'ye göre hem aklî hem de naklî delillendirmelerle bilinebilmektedir.⁶

Yaratılmışların ilmini zorunlu ilim ile nazar ve istidlal olmak üzere ikiye ayıran Bakillânî,⁷ istidlali; bir kimsenin delil getirilen konuda taksimi ve düşünmesi⁸ şeklinde tanımlamış, sonrasında istidlal metodlarına ilişkin yeni yaklaşımlar geliştirerek Eş'arî kelamını bu açıdan zenginleştirmiştir. Bakillânî, bir konuyu alternatiflerine ayırarak sabit olanı seçmek anlamına gelen *sebr ve taksîm*, *kıyâsu'l-gâib ale's-şâhid* ve kendisinden sonra eleştiriye tabi tutulan, delil batıl olunca medlûlün de batıl olacağı anlamındaki *in'ikâsu'l-edille* gibi prensiplerin Eş'arî kelamında yer edinmesini sağlamıştır.⁹ Böylece meselelerin anlaşılabilirliği ve delillendirilebilirliği için gerekli kaynak (naklî/aklî bilgi) ve yöntemleri (istidlal yolları) belirleyen Bakillânî, bu kaynak ve yöntemlerden hareketle kelimâî meseleleri değerlendirmiş, Ehl-i Sünnet kelamının metodolojisini inşa etmiştir.

2. Bakillânî'de Naklî İstidlal

Kelamda tartışılan hemen her konu doğrudan ya da dolaylı olarak Kur'an merkezli ele alınmış ve Kur'an'a irca edilmiştir. Zira ifade ettiği kaynaklık derecesi bakımından Kur'an, tabiatıyla en güçlü niteliğe sahiptir. Görüşlerini bu en güçlü kaynaklık niteliği taşıyan Kitab ile destekleyip doğrulamaya çalışan kelimâîler, önce Kur'an'ın kelam ilmindeki konumunu

⁵ Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 13; Bakillânî, *el-İnsâf fî mâ Yecibu İ'tikâduhu ve mâ lâ Yecûzu el-Cehl bih*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2000), 19.

⁶ Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 15-16.

⁷ Bakillânî, *el-İnsâf*, 14.

⁸ Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 14.

⁹ Kamil Güneş, *İslamî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass -Bakillânî ve Kâdî Abdülcebbar'da Kelâmullah Meselesi Örneği-* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 43; Şerafeddin Gölcük, "Bakillânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 532.

belirlemiş sonra iddialarını delillendirmek ve karşı tarafın temel prensiplerini çürütmek için bu Kitab'tan faydalanmışlardır.

Bakillânî Kur'an'ın kelim için taşıdığı kaynaklık değerini, yine Kur'an'dan hareketle belirlemiştir. O, bu görüşünü Kur'an'a başvurmayı emreden¹⁰ ve dinin anlaşılıp uygulanabilmesi için gerekli her şeyin Kur'an'da mevcut olduğunu ve bunların açığa kavuşturulduğunu¹¹ ifade eden ayetlerle desteklemiştir. Bakillânî Kur'an'ın kaynaklık değerini bu şekilde belirlemiş ve aklî-naklî delillerin kullanılması bağlamında üç şekilde bilinebileceğini ileri sürdüğü dinî hükümlerden nakille bilinebilen hususlarda Kitab ve Sünnet merkezli bir tavır sergilediği gibi diğer meseleleri de yine naklî delilleri göz önünde bulundurarak yorumlamıştır.

Bakillânî Allah'ın kendi zâtını farklı isim ve sıfatlarla isimlendirdiğini ve vasıflandırdığını dile getirip¹² Allah'ın zâtının aynı da gayrı da olmayan zâtı ile kâim ezeli sıfatlarının olduğu görüşünü benimsemiştir.¹³ Sıfatları ele alış şeklini belirtildiği üzere Kur'an ekseninde gerçekleştiren Bakillânî, meânî sıfatlarla ilgili tartışmada, Allah'ın ilim ve kudretinin olduğunu bildiren "Onu ilmiyle indirdi" (en-Nisâ 4/166), "Onlar kendilerini yaratan Allah'ın, onlardan daha kuvvetli olduğunu görmediler mi?" (Fussilet 41/15) ayetlerini delil getirerek meânî sıfatların varlığını savunmuştur. Ona göre mastar olarak ilim kelimesinin geçmesi Allah için meânî sıfatların varlığına ve kullanılmasının caiz olduğuna açık delildir. Diğer ayette geçen "*kuvvet*" kelimesi ise kudret anlamındadır ve Allah, zâtının kuvvet ve kudret sahibi olduğunu açıkça belirtmiştir.¹⁴

Bakillânî kelamin nefiste mevcut bulunan mana olduğunu söylemiş¹⁵ ve yapmış olduğu bu tanımlamayı da naklî istidlalle doğrulamaya çalışmıştır: "Münafıklar sana geldikleri zaman: 'Senin muhakkak Allah'ın elçisi olduğuna tanıklık ederiz' derler. Senin muhakkak kendisinin elçisi olduğunu Allah bilir ve Allah münafıkların yalancı olduğuna şahitlik eder." (el-Münâfikûn 63/1) Bakillânî'ye göre bu ayette münafıklar, sözlü ifadelerinde yalan söylememektedirler. Çünkü yalan gerçeği inkar etmektir ve burada sözlü ifadeleri açısından hakikatin hilafına bir durum söz konusu değildir. Onların

¹⁰ Muhammed 47/24.

¹¹ en-Nisâ, 4/82; el-İsrâ, 17/9; en-Nahl, 16/89; el-En'am, 6/38.

¹² Bakillânî, *el-İnsâf*, 23.

¹³ Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 215.

¹⁴ Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 203.

¹⁵ Bakillânî, *et-Takrîb ve'l-İrşâd*, thk. Abdülhamîd b. Ali Ebû Zenîd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 1: 316; Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 251; Bakillânî, *el-İnsâf*, 101.

yalanları ise kalplerinde ve nefislerindedir.¹⁶ Dolayısıyla ilgili ayet, kelamın nefiste kâim olan mana olduğuna işaret etmektedir.

Bakillânî insanın iradesi ve fiillerini işlerken “Sizi ve yaptıklarınızı Allah yaratmıştır” (es-Sâffât 37/96) ayetine, fiillerin yaratıcısının insan değil Allah olduğuna dair iddiasının delili olarak atıf yapmıştır.¹⁷ O “Her ümmet için takdir edilen bir ecel vardır. Ecelleri gelince bir an geri kalmaz ve öne de geçmezler” (el-A'râf 7/34) ayetiyle öldürülmüş dahi olsa insanın tek bir eceli olduğunu delillendirmiştir.¹⁸ Fiillerin ve eşyanın güzelliği-çirkinliğiyle ilgili akıl iyi ve kötü oldukları hakkında bilgi sahibi olsa da onların vacip, haram ve mübahlığının hükümleri Bakillânî'ye göre ancak naklî bilgiyle bilinebilecektir.¹⁹ Teklif konusunda o, Allah'ın adaleti emredip vacip kılmasına rağmen “Ne kadar uğraşsanız uğraşın, kadınlar arasında adaleti yerine getiremezsiniz” (en-Nisâ 4/128) ayetinde adaletin sağlanamayacağını bildirmesinin ve “Güç yetiremeyeceğimiz şeyi bize yükleme!” (el-Bakara 2/286) ayetinde ise Allah'a yapılan duanın, Allah'ın güç yetirilemeyecek şeyleri insana teklif etmesinin caizliğine delil olduğunu belirtmiştir.²⁰ Hidayet ve dalalet meselesini de sünnî akide çerçevesinde değerlendiren Bakillânî hidayeti Allah'ın kulda doğru yolu bulma fiilini yaratması; dalaleti de kâfiri sapıklıkta bırakması diye kabul etmiş²¹ “Doğrusu sen dilediğine hidayet veremezsin. Fakat Allah dilediği kimseye hidayet verir” (el-Kasas 28/56) ayetiyle hidayet ve dalaletin Allah'ın yaratması şeklinde kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.²²

İtikadî problemlerin çözümlenmesinde Kur'an metnini ölçü alması ve lafız-mana ilişkisinde nassın gösterdiği anlamı öncelikli olarak kabul etmesi Bakillânî'nin kalam metodunda Kitab'ın ifade ettiği kaynaklık değerini ortaya çıkarmaktadır. Ona göre Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasındaki ihtilaf da Mu'tezile'nin dinî hükümlerin belirlenmesinde akla fazla vurgu yaparak naklî bilgiyi ihmal etmeleri ve buna bağlı olarak naklî bilginin işaret ettiği manaları kaçırmalarından kaynaklanmaktadır. Zira naklî bilginin esas alınarak itikadî

¹⁶ Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 251.

¹⁷ Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 304.

¹⁸ Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 332.

¹⁹ Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 121.

²⁰ Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 294.

²¹ Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 335.

²² Bakillânî, *el-İnsâf*, 152; Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 335.

meselelerin tartışılıp anlaşılması halinde sünnî görüşün doğruluğu ortaya çıkacaktır.²³

Kelamcılar dinin itikadî hükümlerini deliller üzerine tesis ederken ve Hz. Peygamber'den sonra dinin temel iddialarına ters düşen fikrî oluşumları reddederken Kitab'la birlikte Sünnet'i temel almışlardır. Kelamcıların Sünnet'i itikadî hükümlerin tespitinde asıl kaynaklardan biri kabul etmesinin sebebi, Sünnet'in Hz. Peygamber kaynaklı olması ve sahabenin, meseleleri anlamada ve yorumlamada Sünnet'i ifade ettiği değer bakımından Kitab'tan ayırmayan yaklaşımıdır. Nitekim Hz. Peygamber kendisinden sonra dinî problemlerin çözülmesinde başvurulması gereken kaynakları "*Size iki şey bıraktım ki, onlara sarıldığınız sürece sapıtmazsınız. O ikisi Allah'ın Kitabı ve peygamberinin sünnetidir*"²⁴ ifadesiyle açıklamıştır. Abdullah İbn Mes'ud, vücuduna dövme yapan ve yaptıran, yüzündeki tüyleri alan ve aldırın, güzel görünmek için dişlerini törpüleyen ve bu şekilde Allah'ın yarattığını değiştiren kadınlara Allah'ın lanet ettiğini ve bu söylediğinin de Kur'an'da geçtiğini ifade etmiştir. Bir kadının bu sözü duyunca ona gelerek Kur'an'ın iki kapağı arasındakileri okuduğunu fakat böyle bir sözü bulamadığını belirtmiştir. Bunun üzerine Abdullah İbn Mes'ud; eğer Kur'an'ı okuduysa mutlaka bulmuş olacağını dile getirip bahsettiği sözün Kur'an'daki "Peygamber size ne veriyse alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin" (el-Haşr 59/7) ayetinde yer aldığını dile getirmiştir.²⁵ Abdullah İbn Mes'ud bu yaklaşımıyla meselelerin çözümünde Sünnet'i sahip olduğu kaynaklık değeri itibarıyla Kitab'tan ayırmadığını göstermiştir.

Sahabenin Sünnet'e yönelik atıf şekli selef yoluyla kelama dahil edilmiş ve kelamcılar, iddialarının dinî perspektife aykırı olması sebebiyle Ehl-i bidat diye isimlendirdikleri gruplara karşı Kitab ve Sünnet'ten çıkardıkları delillerle Müslüman itikadını savunmuş ve böylece Sünnet, kelamın kaynakları arasında yer almıştır. Ehl-i Sünnet kelamcılarını için Sünnet, Müslüman toplum arasında gerçekleşebilecek şiddetli itikadî çarpışmaların önüne geçmek maksadıyla iman-amel ayrımı, halifelerin faziletleri ve imamet sıralaması, büyük günah işleyenlerin mümin kabul edilmesi ve kadere ilişkin konular üzerindeki kelamî tartışmalarda başvurdukları ve iddialarını dayandırdıkları kaynak olmuştur.

²³ Güneş, *İslamî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass -Bakillânî ve Kâdî Abdülcebbar'da Kelâmullah Meselesi Örneği-*, 426-427.

²⁴ Muvatta', Kader, 3.

²⁵ Müslim, "Kitâbu'l-Libâs ve'z-Zînet", 120.

Bakillânî Sünnet'in kalam ilmi için ifade ettiği değeri Kitab'ın Sünnet hakkında belirttiği ölçüler üzerinden açıklamıştır. O Hz. Peygamber'in vahye muhatap olduğunu bildiren "O nefis arzusuyla konuşmaz" (en-Necm 53/3) ayetini, Hz. Peygamber'e mutlak itaati emreden "Peygamber size ne veriyse alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin" (el-Haşr 59/7) ayetini ve ona muhalefeti keskin bir üslupla reddeden "Onun emrine muhalefet edenler, başlarına bir belanın gelmesinden veya elem dolu bir azaba uğramaktan sakınsınlar" (en-Nûr 24/63) ayetini zikrederek, Hz. Peygamber'in ve kendisinden sonra Müslüman topluma bir rehber olarak bıraktığı sünnetinin, akidevî meselelerin çözümünde başvurulması gerekli asıllardan biri olduğu görüşünü temellendirmiştir.²⁶

Mutlak anlamda Sünnet'in önemini ve kaynaklığını kabul eden Bakillânî, Sünnet'in kalamî meselelerde delil olmasını ise onun mütevatir derecesinde olmasına bağlamıştır. Çünkü itikadî konularda belirlenen hükümler, sübûtu katî olan deliller üzerine inşa edilmelidir. Bu yüzden Sünnet'in delil kabul edilmesinde onu mütevatir ve ahad olmak üzere sınıflandıran ve bunlardan mütevatir haberin kesin bilgi değeri taşıdığını fakat ahad haberin zan ifade etmesinden dolayı itikadî nitelikli meselelerde delil olamayacağını iddia eden ve kalamcılarının büyük bir çoğunluğu tarafından benimsenen bu görüş Bakillânî tarafından da kabul edilmiştir. Bakillânî bunu ahad haberlerin kalam için bilgi sayılamayacağı, ancak ravisi güvenilir olmakla birlikte haberin kendinden daha güçlü bir delil ile çatışmaması halinde amelî konularda delil olabileceği şeklinde ifade etmiştir.²⁷ Esasen ahad haberin itikadda delil kabul edilmemesi, sübûtu zan ifade eden bu haberle itikadî bir hüküm inşa edilmesi durumunda ilahi kaynaklı inanç esaslarına beşerî müdahalede bulunulmuş olabileceği endişesinden kaynaklanmaktadır.

Ahad haberin kalamî hükümler için kendi başına delil olamayacağını savunmasına karşın Bakillânî, diğer kalamcılarda olduğu gibi kalamî iddialarının temellendirilmesinde ya da Kitab'tan getirdiği delillerle belirlediği ve aklî istidlal yöntemleriyle tespit ettiği konularda tekit amaçlı olarak bu düzeydeki haberlere yer vermiştir. Ulûhiyet, sıfatlar ve tevhid ilkesinin izahında bahsettiği alemin yaratılmış olduğu görüşünü Kur'an'daki Hz. İbrahim kıssasına atıfta bulunarak açıklayan Bakillânî, sahabenin Hz. Peygamber'e varlık aleminin başlangıcını sorduğunda Hz. Peygamber'in

²⁶ Bakillânî, *el-İnsâf*, 19-20.

²⁷ Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 386.

onlara, “Allah vardı ve başka hiçbir şey yoktu. Sonra Allah eşyayı yarattı”²⁸ şeklinde verdiği cevabı nakledip söz konusu hadisin de alemin yaratılmışlığını ispat ettiğini vurgulamıştır.²⁹

Kelamın nefiste kâim bir mana olduğuna dair tanımını Kitab ve akî prensipler çerçevesinde delillendirdikten sonra Bakillânî, görüşünü desteklediğini düşündüğü “Yalnızca diliyle iman ettiğini söyleyen kimse kalpten iman etmiş olmaz”³⁰ ve “Kulum beni nefsinde zikrettiği zaman...”³¹ hadislerini kelamın ses ve harflerden müteşekkil değil nefiste kâim bulunan mana olduğuna delil getirmiş,³² kelamın ezeliğini de Hz. Peygamber’in kendisinden Kur’an hakkında bilgi isteyen sahabeye “Kur’an mahluk değildir”³³ dediğini naklederek hadisle delillendirmiştir.³⁴ O Allah’ın farklı isimlerle isimlendirilmesinin mümkün olduğunu ve teaddüdü gerektirmeyeceğini “Allah’ın doksan dokuz ismi vardır”³⁵ hadisiyle açıklamıştır.³⁶ Haberî sıfatlarla ilgili tartışmalarda da Bakillânî Kitab’ta bulunan ayetlerdeki ifadelerin cisim ve uzuv cinsinden Allah’ın zâtına izafe edilemeyeceğini, yalnızca sıfat olması bakımından ise kabul edilmeleri gerektiğini savunurken gerçekleştirdiği izahlarda “Allah her gece dünya semasına iner”³⁷ ve “Ey Adem! Sen Allah’ın eliyle yarattığı, insanların babasisin”³⁸ hadislerine de yer vermiştir.³⁹

Allah’ın görülüp görülemeyeceğine yönelik tartışmalarda Ehl-i Sünnet kelimcileri Kitab’ta bulunan ilgili ayetleri te’vil ederek ru’yetin gerçekleşeceğini iddia ederken Bakillânî, Allah’ın görüleceğinin “Bedir gecesini ayı gördüğünüz gibi Rabbinizi görecekisiniz. O’nu görmekte bir sıkıntıya

²⁸ Buhârî, “Kitâbu Bed’i’l-Halk”, 1.

²⁹ Bakillânî, *el-İnsâf*, 29.

³⁰ Ebû Dâvûd, “Kitâbu’l-Edeb”, 4880.

³¹ Buhârî, “Kitâbu’t-Tevhîd”, 15.

³² Bakillânî, *el-İnsâf*, 104-105.

³³ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatîbu’l-Bağdâdî, *Kitabu’l-Müttefik ve’l-Müfterik*, thk. Muhammed Sadık Aydın el-Hâmîdî (Beyrut: Dâru’l-Kâdirî, 1997), 3: 1501; Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Irak el-Kenânî, *Tenzîhu’s-Şerîati’l-Merfûa anî’l-Ahbârî’s-Şeniatî’l-Mevdûa*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf, Abdullah Muhammed es-Siddîk (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1981), 1: 135.

³⁴ Bakillânî, *el-İnsâf*, 68.

³⁵ Müslim, “Kitâbu’z-Zikr ve’d-Duâ ve’t-Tevbe ve’l-İstiğfâr”, 5.

³⁶ Abdülazîz el-Mecdûb, *Kâdî Ebûbekir el-Bakillânî ve Ârâuhu’l-Kelâmiyye ve’l-Felsefiyye*, (Tunus: Dâru’s-Sühnûn, 2009), 261.

³⁷ Buhârî, “Kitâbu’t-Teheccüd”, 14.

³⁸ Buhârî, “Kitâbu’l-Enbiyâ”, 3; Müslim, “Kitâbu’z-Zühd”, 16.

³⁹ Mecdûb, *Kâdî Ebûbekir el-Bakillânî ve Ârâuhu’l-Kelâmiyye ve’l-Felsefiyye*, 262.

düşmeyeceksiniz"⁴⁰ hadisinde⁴¹ ve Abdullah b. Abbas'ın "Hz. Peygamber mirac gecesinde gözüyle Allah'ı gördü"⁴² ifadesinde tartışmaya yer kalmayacak şekilde belirtildiğini, Hz. Peygamber'in "*Allah'ım senin vechine bakmanın lezzetini diliyorum*"⁴³ duasının da ru'yetin imkanına delalet ettiğini öne sürmüştür.⁴⁴

Bakillânî'nin Sünnet'le istidlalde bulunma şekli, önemli ölçüde görüşlerini üzerine inşa ettiği Kur'anî ve aklî delilleri tekit etme amaçlı geliştirilmiştir. Ayrıca doğrudan imanı gerektirmeyen kalamî meselelerde de Bakillânî, ahad haberlere eserlerinde yer vermiştir. Sünnet'le ilgili yaklaşımı, eserleri üzerinden incelendiğinde Bakillânî'nin kalamî meseleleri yorumlarken kullandığı deliller bakımından, ahad haberlerin inanç esaslarına dahil olan ve imanı gerektiren itikadî konularda zan ifade etmesi sebebiyle delil sayılamayacağı şeklindeki görüşüyle tutarlı bir tavır sergilediğini belirtmek gerekmektedir.

Bakillânî kalamî meselelerin çözümünde en önemli kaynak olan Kitab'a, ihtiva ettiği itikadî bilgiler itibarıyla çokça atıf yaparken, Kitab'ı gönderildiği toplumun dilinin yapısı bakımından ayrıca değerlendirmiş ve Kitab'ın kullandığı dilin işlevini de göz önünde bulundurmuştur. Bununla birlikte Bakillânî'nin, kalamî meseleleri tartışırken nassı öncelemesi ve görüşlerini ispat ederken naklî istidlalde bulunması, akli önemsemediği anlamına gelmemektedir. Bilakis o selefin akidesini aklîleştirmiş, geliştirdiği istidlal yöntemleriyle Eş'arî düşünceye aklî ilkeler kazandırmıştır. Fakat vahye dayanan Kitab'ın barındırdığı ifadelerde geçen, lafız-mana arasındaki ilişkilerin salt akılla yorumlanması ve bu ilişkileri gâib ale's-şahid gibi katî hüküm teşkil etmeyen kıyaslamalar kullanarak şahidde bilinen kavramlarla anlama ve ispat etme çabası, naslarda geçen ulûhiyet, nübüvvet ve meada ilişkin kavranması güç meseleleri insanî bilgi ve tecrübelerle sınırlandırarak imana dahil olan itikadî konuların aklen kavranılabildiği kadarına hapsedilmesi ve nassın işaret ettiği mana ve prensiplerin gözden kaçırılması sonucunu beraberinde getirecektir. Bu sebeple Bakillânî bilinmesi naklî delil gerektiren itikad konularını naklî istidlaller üzerine inşa etmiş, sonra bu konuları aklî istidlal yöntemleriyle desteklemiştir.

⁴⁰ Müslim, "Kitâbu'z-Zühd", 16.

⁴¹ Bakillânî, *el-İnsâf*, 46.

⁴² Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. Hasan b. Mansûr et-Taberî el-Lâlekâî, *Şerhu Usûli'l-Akâidi Ehli's-Sünne ve'l-Cema'a*, thk. Ahmed Sa'd Hamdân (Riyad: Dâru Tayyibe, ts.), 2: 512-515.

⁴³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 191.

⁴⁴ Mecdûb, *Kâdî Ebûbekir el-Bakillânî ve Ârâuhu'l-Kelâmîyye ve'l-Felsefiyye*, 275-276.

3. Bakillânî'de Aklî İstidlal

Bakillânî kelimâ prensiplerini, bidat ehli kabul ettiği Mu'tezile'ye, alemin kîdemini iddia ederek tevhid ilkesini zedeleyen tabiatçı felsefeye, aklî birtakım çıkarımlara dayanarak nübüvveti inkar eden Berahime'ye, şeriatlarının neshedilmiş olduğunu kabul etmeyen Yahudilere ve teslis inancına sahip olup Müslümanları da sıfatlar üzerinden teaddüde inanmakla itham eden Hıristiyanlara karşı, güçlü bir cedelci tavır ve geliştirdiği istidlal yöntemleri üzerine bina etmiştir. O, savunduğu değerlerin doğruluğunu belirtmeden önce tartıştığı ve karşı çıktığı görüşlere yer verip, bu görüşleri, yanlışlığına işaret eden delillendirmelerle çürütmüştür.⁴⁵

İlimleri en genel şekliyle yaratıcının ilmi ve yaratılmışların ilmi olmak üzere iki kısımda ele alan Bakillânî, yaratılmışların ilmini zarurî ve nazarî-istidlalî şeklinde yine iki açıdan değerlendirmiştir. Hislerle ve bedihî olarak zorunlu bilinen ilimler dışında kalan her türlü bilgi Bakillânî'ye göre istidlale dayalı gerçekleşen akıl yürütmeye bilinebilmektedir. İstidlalî bilgiyi de kendi içinde sınıflandırarak Bakillânî, bu bilgi türünün aklın, şer'in ve lügavî kaidelerin esas alınarak elde edilebilmesi bakımından üç ayrı nazar ve istidlal yoluna işaret ettiğini belirtmiştir.⁴⁶

Bakillânî itikadî meselelerde istidlalleri üzerine kurduğu aklın etkinlik alanını alemin yaratılmışlığı, bir yaratıcısının olduğu, O'nun kudret, irade, ilim gibi sıfatlarının bulunduğu ve peygamberler göndermesini kavrayabilmesiyle sınırlandırmıştır. Allah'ın işitme, görme, kelam gibi sıfatlarının yanında Allah'ın günahkârları bağışlama kudreti gibi meseleler ise Bakillânî'ye göre naklî ve aklî delillendirmelerle bilinebilmektedir. Bunun dışındaki meselelerde de o akli naklî bilgiyi tekit etmesi bakımından etkin kılmıştır.⁴⁷

Bilgi edinme yolları vasıtasıyla bilinmek istenen şeyi, Bakillânî mevcut ve madum kavramlarıyla açıklamış, bunların bir üçüncüsünün olamayacağını ifade etmiştir. O, bunlardan öncelikle maduma değinmiş ve madumla ilgili, varlığı nefyedilen şey, tanımlamasında bulunmuş, mevcudun kadîm ve muhdes olması itibarıyla iki ayrı yönü olduğunu belirtmiş, Allah'ın ve zatî sıfatlarının ezeli olması sebebiyle kadîm varlığa, O'nun dışındaki mevcudata taalluk eden, zamana bağlı kalarak var olan ve varoluşlarından sonraki anda varlıkları sona eren her şeyin muhdes varlığa dahil olduğunu dile

⁴⁵ Gölcük, *Bakillânî ve İnsanın Fiilleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 37.

⁴⁶ Bakillânî, *el-İnsâf*, 14-15.

⁴⁷ Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 15-16.

getirmiştir.⁴⁸ Bakillânî'nin Allah'ın zâtı dışında kalan bütün mevcudatın cisim, cevher ve arazlardan oluştuğunu söylemesi ve bu terimlerin anlamları üzerinden tevhidi sabit kılma isteği,⁴⁹ cisim, cevher ve araz gibi felsefî terimlerin sünnî kelimada kalıcı şekilde yer edinmesini beraberinde getirmiştir.

3.1. Felsefe ve Mantık Karşıtı Söylem

Hz. Peygamber ve sahabe döneminde yeni oluşmakta olan Müslüman kültüre dışarıdan eklenip etki edebilecek her türlü unsur karşısında tevhid inancını korumak amacıyla yüksek bir hassasiyet gösterilmiştir. Hz. Peygamber, Hz. Ömer'in elinde bir Tevrat nüshası gördüğünde "*Ne yaptığının farkında mısın ey Hattab'ın oğlu? Size tertemiz olanı getirmiş bulunuyorum. Şayet Musa hayatta olsaydı ancak benim getirdiğime tâbi olurdu*"⁵⁰ ifadesini kullanarak Hz. Ömer üzerinden sahabeyi de, Kitab ve Sünnet'ten başka bir kaynağın Müslümanlar arasında bulundurulmaması hususunda uyarmıştır. Sahabe asrından sonra gerçekleştirilen fetihlerle birlikte İslam coğrafyası oldukça genişlemiş ve buna bağlı olarak, Müslümanlar farklı etnik gruplar ve kültürlerle karşılaşmış, cemiyet, kültür, siyaset ve ilim hayatında karşılıklı etkileşimler söz konusu olmuştur. Bu etkileşimin temelini ise Yunan, Fars ve Hint kültürleri oluşturmuştur.⁵¹ Fakat felsefe ve mantığın İslam dünyasına girişi ve Müslümanların bu ilimleri tanınması, asıl anlamda Abbasi döneminde gerçekleştirilen tercüme faaliyetleriyle başlamış ve yaygınlık kazanmıştır.⁵²

Selefin felsefe ve mantıkla ilgili tavrı, Hz. Peygamber ve sahabenin, dinî prensipleri ifsad edeceğini düşünerek tavizsiz şekilde Kitab ve Sünnet dışındaki kaynakları reddetmelerine benzer şekilde, İslam geleneğinden ayrı olarak Yunan kaynaklarından ortaya çıkan felsefeyi, yaratıcıyı nefyedip tevhidi inkar etmesi gibi dine aykırı iddialar içermesi, mantığı da onu eserlerinde zikreden inkarcı filozofların görüşleriyle aynı ölçülerde

⁴⁸ Bakillânî, *el-İnsâf*, 15-16.

⁴⁹ Bakillânî, *el-İnsâf*, 16-17.

⁵⁰ Ali Muhammed es-Sallâbî, *II. Halife Hz. Ömer Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, trc. Mehmet Akbaş (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 71.

⁵¹ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, trc. İbrahim Akbaba (İstanbul: Kitabevi, 2001), 79; Muhammed Ebû Zehra, *İmam Şafîî*, trc. Osman Keskiöğlü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1996), 49.

⁵² Osman b. Ali el-Huseyn, *Menhecü'l-İstidlâl alâ Mesâil'l-İ'tikâd inde Ehlî's-Sünne ve'l-Cemaa* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2006), 2: 605.

değerlendirmeleri sebebiyle keskin bir üslupla tenkit etmek olmuştur.⁵³ Ebû Hanife (ö.150/767), insanların cisim ve arazlardan bahsettiklerini söyleyerek kendisinin bu konularda ne düşündüğünü soran bir kimseye, Kitab ve Sünnet'in bildirdiklerine ve selefin yoluna tâbi olması gerektiğini, bunların dışında kalan söylemlerin ise bidat olduğunu belirtmiştir.⁵⁴ Şafîî (ö.204/820), Müslümanların Arap lisanını terk edip Aristo lisanına meyletmedikçe cehalet ve ihtilafa düşmeyeceklerini ifade etmiştir.⁵⁵ Selefin felsefe ve mantık hakkındaki tenkitçi söylemleri Ehl-i Sünnet keliminde de devam etmiş, sünnî kelimciler felsefe ve mantık aleyhine kitaplar tasnif etmişlerdir.⁵⁶ Fakat sünnî kelimciler selef'ten ayrı olarak felsefeye prensipler bakımından karşı çıkmakla birlikte kullandığı argüman ve yöntemler açısından ondan faydalanmışlardır. Bu yaklaşım şekli ise aslında tam olarak kelimî anlamda Müslüman düşüncenin oluşum ve gelişim sürecini resmetmektedir. Şöyle ki; kelimînin başlangıç ve gelişim sürecinde ortaya çıkan her yeni metod için tenkitçi ve meşruyetçi düşünceler ileri sürülmüş, muhatap olunan kesimler karşısında yeni yöntemler kullanılmasının gerekliliğinden yana tavır sergileyenlerin gücü izahları neticesinde de bu yöntemlere başvurulmuştur. Kelimî yöntemin, felsefî ilkelerin, te'vilin ve mantığın reddedilip kabul edilmesiyle ilgili tartışmalar bu anlamda gerçekleşmiş ve Bakillânî de kelimî yöntem açısından yaşanan kırılmaları yansıtan kelimcilerden birisi olmuştur. O, meselelerin anlaşılıp izah edilebilmesinde, kelimî ve kelimî yöntemi savunmuş, felsefeye karşı tenkitçi bir yaklaşım içinde bulunmuş fakat buna karşın benimsediği kelimî görüşleri açıklarken felsefecilerin kullandığı cevher, araz ve bunlara ilişkin kavramlara eserlerinde yer vermekte bir sakınca görmemiştir.

Bakillânî Allah'ın varlığı ve birliği meselesinde alemin yaratılmışlığına değinerek alemin cevher ve arazlardan oluştuğunu, Allah'ın iradesiyle sürekli yaratılma halinde olduğunu, Allah'ın iradesine bağlı olması sebebiyle de alem hakkında mutlak bir kanundan ya da sebep-sonuç ilişkisinin gerekliliğinden söz edilemeyeceğini ileri sürmüştür. O, tabiatçı felsefenin savunduğu varlık aleminde gerçekleşen her şeyin sebep-sonuç açısından zorunlu bir ilişkisi olduğu görüşünü geçersiz sayarak mucizenin imkanına bir

⁵³ Abdurrahman Bedevî, *et-Türâsü'l-Yunânî fi'l-Hadâratil-İslâmiyye* (Mısır: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1940), 148.

⁵⁴ Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Savnu'l-Mantık ve'l-Kelâm an Fenni'l-Mantık ve'l-Kelâm*, thk. Ali Sami en-Neşşâr, Suâd Ali Abdurrâzîk (Mısır: y.y., 1946), 1: 66.

⁵⁵ Suyûtî, *Savnu'l-Mantık ve'l-Kelâm an Fenni'l-Mantık ve'l-Kelâm*, 1: 48.

⁵⁶ Huseyn, *Menhecü'l-İstidlâl alâ Mesâilil-İ'tikâd inde Ehlis-Sünne ve'l-Cemaâ*, 2: 620.

alan açmak istemiştir. Bakillânî sergilediği bu yaklaşımla Eş'arî düşüncenin tabiat felsefesini de sistemleştirmiştir.⁵⁷

Bakillânî, Yunan felsefesinde alemin menşesine ilişkin olarak Demokritos ve Aristo'nun bir yaratıcıdan bahsetmeksizin varlığın, kendisinden meydana geldiği, yoktan var olma fikrinin kabul edilemeyeceği, kâinata görülen değişikliklerin zorunlu bir sebep-sonuç ilişkisine bağlı olarak gerçekleştiği iddiasını temellendirmek üzere kullandıkları *ousia* (cevher) ve atom kavramlarını,⁵⁸ kalam ilminde ise ilk olarak Mu'tezile kelamcısı Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın (ö.235/849), alemin bölünemeyen (el-cüz'üllezî lâ yetecezzâ) atomlardan oluştuğu fakat bunun kendiliğinden değil Allah'ın yaratmasıyla gerçekleştiği, oluş ve bozuluşun da cevherlerin birleşip ayrılmasıyla vuku bulduğu ve cevherler arasında zorunlu bir sebep-sonuç ilişkisinden bahsedilemeyeceği görüşünü açıklamak için benimsediği⁵⁹ atom nazariyesi/cevher-i ferd düşüncesini alemin yaratılmışlığına ve Allah'ın varlığına delil olarak kullanmak amacıyla Eş'arî kelamına dahil etmiştir.⁶⁰ Bakillânî atomculuk görüşünü kabul eden diğer kelamcılar gibi atomun bölünemeyeceğini, var olmak için bir arazla örtülmüş olduğunu ve birden fazla atomun yan yana gelmesiyle cevherin oluştuğunu, bunun da maddeye, müellef mürekkeb cisme delalet ettiğini söylemiştir. Arazların sonradan oluşu onların hâdis olduğuna ve atomla birleşmeleri dolayısıyla atomların da hâdisliğine delil teşkil etmektedir. Bu ise atomlar, arazlar ve cisimlerin, Allah tarafından yaratıldığını ve yaratılmanın her an devam ettiğini, onların bir zaman dilimi içinde varlıklarını sürdürebilmeleri de eşyanın bir başlangıcının

⁵⁷ Gölcük, Bâkılânî, 532; Binyamin Abrahamov, "Al-Ghazâlî's Theory of Causality", *Studia Islamica*, 67 (1988): 75; Osman Karadeniz, *İlim ve Din Açısından Mu'cize* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1999), 137.

⁵⁸ İlhan Kutluer, "Cevher", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 452; İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmî Kelam*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 332.

⁵⁹ Ali Sâmi en-Neşşâr, *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm* (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 1: 471; Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allâf* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 200 vd; Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İsam Yayınları, 2013), 60; Şemsettin Günaltay-İrfan Bayın, *Kelâm Atomculuğu ve Kaynağı Sorunu* (Ankara: Fecr Yayınları, 2008), 63; Câbirî, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, trc. Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli (İstanbul: Kitabevi, 2001), 236.

⁶⁰ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn, Târîhu İbn Haldûn* içinde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001), 1: 589; H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri Müslüman-Hiristiyan-Yahudi Kelâmı*, trc. Kasım Turhan (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 30.

olduğunu göstermektedir. Bunların bir başlangıçlarının olması ise Allah'ın, varlık alemini yoktan yarattığı görüşünün doğruluğunu ispatlamaktadır.⁶¹

Alemin kідemini savunan felsefecilere karşı çıkmasının yanında Bakıllânî, Aristo felsefesinin içerdiği disipline dahil sayması ve felsefeyle aynı ölçülerde değerlendirmesinden dolayı Aristo mantığını da reddetmiştir.⁶² Eserleri arasında zikredilen *Dekâiku'l-Kelâm*, Bakıllânî tarafından Aristo mantığının eleştirilmesi amacıyla yazılmıştır.⁶³ Bakıllânî'nin, kelimâ meselelerde kullandığı, delil yanlış ve geçersiz olduğunda delille ispatlanmak istenen şeyin de geçersiz olacağına dair delillendirme metodunu da Aristo'nun, yanlış öncüllerden bazen doğru sonuçların çıkmasını mümkün kabul eden görüşüne karşı bir red olarak değerlendirdiği, kimi kelimâ araştırmacıları tarafından iddia edilmiştir.⁶⁴ Bununla birlikte Bakıllânî'nin kelimâ meselelerin çözüme kavuşturulmasında mantıkî ilkelerle hareket etmesi, onun Aristo mantığını reddettiği halde taklit ettiği anlamını taşımamaktadır. Bakıllânî'nin aklın etkinliği ve yetkinliğine dahil ettiği itikadî meseleleri, aklî izahlarla mantığın gerektirdiği gerçekliklere dayanarak açıklamayı tercih ettiği tartışmalardaki yorum şekli, Aristo mantığıyla paralellik göstermiştir. Fakat sıfatların zât ile aynı olmadığını savunurken zâttan ayrı da düşünölemeyeceğini kabul etmesi, Bakıllânî'nin sünnî sıfat anlayışını takip ettiğini gösterdiği gibi onun Aristo mantığının bir kaidesi durumundaki üçüncü halin imkansızlığı ilkesini de göz ardı ettiğini göstermektedir. Dolayısıyla Bakıllânî mantık ve ilkeleriyle ilgili genel tavrı üzerinden değerlendirildiğinde, onun sünnî kelimân belirlediği çizgiler dahilinde kendi mantık sistemini oluşturduğunu söylemek isabetli gözökmektedir.

3.2. Bakıllânî'de İstidlal Metodları

Eş'arî kelamı, içerdiği itikadî görüşler itibarıyla Eş'arî'ye nispet edilmiş olsa da cevher-i ferd, halâ, araz gibi kavramları dahil ederek Eş'arî düşöncenin tabiat felsefesini şekillendiren Bakıllânî, bunun yanında kendisinden önce meselelerin çözümünde başvurulan delilleri yeniden düzenlemiş ve ortaya koymuş olduğu aklî mukaddimelerle Eş'arî kelamını

⁶¹ Gölcük, *Kelâm Tarihi* (İstanbul: Kitab Dünyası Yayınları, 2015), 110-111.

⁶² Gölcük, *Bakıllânî*, 532.

⁶³ Neşşâr, *Menâhıcu'l-Bahs inde Müfekkır'ı'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'n-Nahdatı'l-Arabiyye, 1984), 94; Huseyn, *Menhecü'l-İstidlâl alâ Mesâilü'l-İ'tikâd inde Ehli's-Sünne ve'l-Cemaa*, 2: 620; Syed Sulaiman Nadvi, "Muslims and Greek Schools of Philosophy", *Islamic Studies*, 51/2 (2012): 219.

⁶⁴ Wolfson, *Kelâm Felsefeleri Müslüman-Hıristiyan-Yahudi Kelâmı*, 29.

sistemleştiren isim olmuştur.⁶⁵ Ayrıca Bakillânî, itikadî esaslar hakkındaki iman edilmesi şartını, bu esasların ispat edilmesi maksadıyla kullanılan akfî mukaddimeler için de gerekli görmüş ve delil ile medlûlü birlikte değerlendirmiştir. Ona göre delilin geçersizliği, medlûlün de geçersiz sayılmasını gerektirmektedir.⁶⁶

Kelamî meselelerde başvurulabilen istidlal yöntemlerinin sayıca çok olduğunu ifade eden Bakillânî bunlardan bazılarını örnek olması itibarıyla belirtmiştir. Bir konuyu alternatiflerine ayırarak sabit olanı seçmek anlamına gelen sebr ve taksîm, görünenden hareketle görünmeyi açıklamak diye tanımlanan kıyâsu'l-gâib ale's-şâhid, bir şeyin doğruluğundan hareketle benzeri veya aynı durumdaki şeyin doğruluğuna hükmetmek, lügavî anlamlar üzerinden delillendirmede bulunmak, mucize yoluyla aklın nübüvvet iddiasındaki peygamberin doğruluğuna hükmetmesi, Bakillânî'nin istidlal yöntemlerinin neler olduğu hakkında verdiği örneklerdir.⁶⁷ O, sıraladığı bu istidlal yöntemlerinden faydalanarak kelamın tartışma konularını sünnî kelamın prensipleri doğrultusunda izah edip açıklığa kavuşturmayı hedeflemiştir.

3.3. Bakillânî'de Kelamî Meselelere İstidlalî Yaklaşım

Alemi yaratanın yalnızca Allah olduğunu temanu deliliyle açıklayan Bakillânî, iki yaratıcı bulunması ve ikisinin farklı şeyleri irade etmesi durumunda ikisinden birinin dilediğini gerçekleştirememesi sebebiyle acizlikle vasıflanacağını, ikisinin de istediğinin olmaması halinde ise her ikisinin de aciziyetinden bahsedileceğini bunun da ulûhiyet düşüncesine aykırı olduğunu ve zorunlu olarak kudret ve irade sahibi yaratıcının tek olması kabulünü gerektirdiğini belirtmiştir.⁶⁸

Bakillânî, Allah'ın hayat, ilim, kudret, sem', basar, kelam, irade, bekâ, vech, ayn, yed, iradeye delalet eden gazap ve rıza, rahmet, velayet, adavet, hubb, îsâr, meşîet gibi zâtî sıfatları ve yaratma, rızık verme, adaletli olma, ihsanda bulunma, nimet verme, sevap ve ceza verme, haşretme ve neşretme gibi fiilî sıfatları bulunduğunu ve bunların Allah'ın zâtıyla kâim ezeli sıfatlar olduğunu vurgulamıştır.⁶⁹ O, sıfatları Allah'ın zâtına ve fiillerine

⁶⁵ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, 1: 589; Ahmed Mahmud es-Subhî, *Fî İlmi'l-Kelâm Dirâsetü Felsefiyye li Ârâi'l-Fıraki'l-İslâmiyye fî Usûli'd-Dîn el-Eşâira* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1985), 89-90.

⁶⁶ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, 1: 589.

⁶⁷ Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 11 vd.

⁶⁸ Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 25.

⁶⁹ Bakillânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 262-263.

dahil olması açısından tasnif ettikten sonra bu sıfatların varlığının ispatına yönelik akli izahlarda bulunmuştur. Allah'ın zâtıyla kâim hayat sıfatını O'nun fail, âlim ve kâdir oluşu üzerinden açıklayan Bakıllânî, bu vasıflara sahip bir varlığın zorunlu olarak hayat sahibi olmasının gerektiğini öne sürmüş, Allah'ın âlim sıfatını, O'nun sağlam ve kuvvetli fiillerindeki tertip ve düzeni öne çıkararak bunların ancak bir âlim tarafından gerçekleştirilebileceği iddiasıyla delillendirmiştir. Semî, basîr ve mütekellim sıfatlarını Bakıllânî, hayat sıfatıyla ilişkilendirmiş ve hayat sahibi yaratıcının semî, basar ve mütekellim olması gerektiğini, bu sıfatlara sahip olmayan zâtın bunların zıddıyla mevsuf olacağını ve bu durumun da yaratılmışlık işareti taşıması sebebiyle kadîm varlık için düşünülemediğini dile getirmiştir.⁷⁰ Bakıllânî mürid sıfatını ise Allah'ın fiillerinin varlık açısından bazısının bazısına öncelendiğini ya da sonraya bırakıldığını, fiillerdeki bu sıralamanın da yaratmanın Allah'ın iradesine bağlı olarak gerçekleştiğine delalet ettiğini belirterek ispat etmek istemiştir.⁷¹

Bakıllânî meânî sıfatların izahında, sıfatları şahid alemdeki varlıklarla kıyaslayarak örnekleme yolunu tercih etmiş ve şahid alemde bir kimsenin hayy, âlim, kâdir olmasının, o kimsede hayat, ilim, kudret sıfatlarının varlığına işaret ettiğini belirtmiştir. Ayrıca hayat, ilim, kudret gibi sıfatlara sahip olmayan bir kimsenin hayy, âlim, kâdir olarak vasıflanması da söz konusu olmayacaktır. Bu kaidenin neticesi gereği Bakıllânî, Allah'ın zâtıyla kâim hayat, ilim, kudret, irade, kelam, sem', basar gibi mastar sıygasında ifade edilen meânî sıfatları olduğunu ve bu sıfatların bulunmaması durumunun hayy, âlim, kâdir, mürid, mütekellim, semî, basîr gibi manevî sıfatların da nefyini ve geçersizliğini gerektireceğini, Allah'ın zâtı hakkında ise bu gibi bir eksikliğin düşünülemediğini söylemiştir.⁷²

Bakıllânî kelamın ezeliğini sebr ve taksim metoduyla açıklamayı tercih etmiştir. Ona göre kelamın yaratılmışlığı düşüncesini kabul etmek, onun ya Allah'ın zâtında, ya zâtından ayrı şekilde ya da başka bir yerde yaratılmış olduğunu iddia etmek demektir. Allah'ın, kelamını kendi zâtında yaratmış olması düşünülemez. Çünkü sıfatlarıyla birlikte ezelde kâim olan Allah'ın zâtı hakkında yaratılmışlık vasfı taşıyan herhangi bir şeyden söz edilemez. Kelamı Allah'ın zâtı dışında yaratması da söz konusu olamaz. Zira böyle bir durumda Allah'ın zâtı dışında yaratılan şey, emreden, nehyeden ve "Ey Musa ben aziz ve hakim Allah'ım" (eş-Şuarâ 26/9) sözüyle hitapta

⁷⁰ Bakıllânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 26-27.

⁷¹ Bakıllânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 26-27.

⁷² Bakıllânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 197-198.

bulunan, ilahlık vasfına sahip bir varlıktan bahsetmek gerekecektir ki bu da batıl ve tevhid inancına aykırı bir kabulü ifade etmektedir. Son ihtimali gösteren kelamın Allah tarafından başka bir yer ve vasıfta yaratılmış olduğu görüşü ise mütekellim olmaksızın kelamın varlığından söz edilmesini gerektireceğinden ve bunun da muhal olmasından dolayı ileri sürülemez. Kelamın yaratılmışlığını savunanların iddialarını ancak bu üç kabulden birine dayanarak açıklama zorunluluğu ve bu üç kabulün her birinin de aklî ve naklî bilgiyle uyumsuzluk arz etmesi kelamın Allah'ın zâtıyla kâim, zâtının kıdemiyle kadîm zâtî ve ezeli sıfatı olduğunu, herhangi bir yaratılmışa hulûl etmekle nitelenemeyeceğini göstermektedir.⁷³

Bakillânî, fiillerin yaratıcısının Allah'tan başkasının olamayacağını yaratıcılıkla ilgili belirlediği şartları sayarak açıklamıştır. Yaratıcılık vasıflarından biri, "Yaratan bilmez mi? O en gizli şeyleri bilir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır" (el-Mülk 67/14) ayetinde de bildirildiği gibi yaratılan fiiller hakkında mutlak bilgi sahibi olmayı gerektirmektedir. Oysaki insan gerçekleştirmekte olduğu bir fiilin nihayete erip ermeyeceğini bilemez veya doğru bir konuşma yapmak isterken hatalı söz kullanabilir. Bu karşılaştırma da insanın kendi fiillerini yaratamayacağını, ancak kesbetmesi itibarıyla fiilin insana ait olduğunu ortaya koymaktadır.⁷⁴

Bakillânî, yaratıcı olmanın şartlarından bir diğerini yaratıcının, yarattığı şeyin zıddını da yaratmaya kâdir olmasına bağlamıştır. Sözelimi hayatı yaratmaya kâdir olan kimsenin onun zıddı olan ölümü, cisimdeki ayrılığı yaratmaya kâdir olan kimsenin cismi oluşturuncaya kadar onda bir araya gelme vasfını yaratmaya kâdir olması gerekmektedir. İnsan bunları yaratmaya kâdir değilken Allah dilediği şeyi zıddıyla birlikte yaratmaya muktedirdir. Bu ise tek yaratıcının Allah olduğuna delalet etmektedir. Bakillânî bu iddiasını İbn Fûrek hakkında anlatılan bir hadiseye de atıfta bulunarak güçlendirmiştir. Fiilleri kullanın yarattığını iddia eden bir kimse İbn Fûrek'in yanında ağaçtan bir meyve koparmış ve o meyveyi göstererek "Bunu koparan ben değil miyim?" diye sormuştur. Bunun üzerine İbn Fûrek o kimseye "Eğer meyveyi koparmakla gerçekleşen farklılaşmanın senin yaratmanla meydana geldiğini iddia ediyorsan, haydi şimdi de bunun zıddını yarat ve o meyveyi tekrar ağaçta bulunduğu şekle döndür" diye cevap vermiş ve adam bu cevap karşısında şaşır kalmıştır.⁷⁵

⁷³ Bakillânî, *el-İnsâf*, 68-69.

⁷⁴ Bakillânî, *el-İnsâf*, 141.

⁷⁵ Bakillânî, *el-İnsâf*, 141-142.

Bakıllânî bilinmesini aklın etkinliğine bağlı kıldığı nübüvvet konusunda, onun imkanı ve gerekliliğini, nübüvveti inkar eden Berahime'ye karşı mülkûn sahibi olan Allah'ın, mülkünde dilediği tasarrufta bulunabileceği⁷⁶ ve husun-kubuh meselesi üzerinden temellendirmiştir.⁷⁷ Ona göre nübüvvet iddiasında bulunan kimsenin doğruluğu, yalnızca Allah'ın peygamberinde yarattığı mucizeyle ispatlanabilmektedir.⁷⁸ Bakıllânî, mucizenin doğruluğunun ya da peygamberin gösterdiği mucize ile peygamberlik iddiasındaki bir yalancının elinde zuhur eden istidrac arasındaki farkın ise istidlal yöntemlerinin çeşitlerinden bahsederken; mucize yoluyla aklın, nübüvvet iddiasındaki peygamberin doğruluğuna hükmetmesi şeklinde belirttiği üzere nazar ve istidlale bağlı olarak bilinebileceğini dile getirmiştir.⁷⁹

Böylece Bakıllânî, sünî kelamın tercihlerini, nassın çizdiği çerçevenin dışına çıkmadan akla dayalı olarak geliştirdiği istidlal yöntemlerinin katkısıyla ve takip ettiği kelamî çizgiye bağlı kalarak oluşturduğu izahlarla Mu'tezile, Hıristiyanlar ve Berahime'ye karşı savunmuştur. Bu anlamda Bakıllânî, Ehl-i Sünnet kelamına özellikle de Eş'arî düşünceye yeni yaklaşımlar kazandırarak sünî kelamı önemli ölçüde aklileştirmiş ve güçlendirmiştir. Onun akılcılığı, meselelerin anlaşılmasında nassın bildirdiği esasları ölçü kabul eden fakat bu esasların yorumlanıp açıklanmasında, kelamî yöntemi kullanan hatta o yöntemi kendi oluşturduğu metodolojiyle zenginleştirip güçlendiren ayrıca felsefî izah ve kavramlardan da faydalanan bir yaklaşım şekli ihtiva etmektedir. Aslında söz konusu yaklaşım şekliyle Bakıllânî, Ehl-i Sünnet'in genel karakterine birebir karşılık gelmektedir.

Sonuç

İtikadî, amelî ve ahlakî esaslar üzerine kurulu olan dinin, itikadî esaslarına karşılık gelen konuların yorumlanması ve açıklığa kavuşturulması, Müslüman toplumda kelam olarak isimlendirilmiştir. İlgili meselelerin izahı ise bir metodolojinin oluşturulmasını gerekli kılmıştır.

İtikadî meselelerin bilinebilmesi için gerekli kaynakları akıl, Kitap, Sünnet, icma ve bunlara dayandırılan kıyas şeklinde tasnif eden kelamcılar, hangi meselenin hangi kaynaklara irca edilerek bilinebileceği konusunda ise itikadî esasları, naklî bilgi gerektiren, aklî bilgiyle elde edilebilen ve hem naklî hem de aklî bilgilerle anlaşılabilen esaslar şeklinde sınıflandırmışlardır.

⁷⁶ Bakıllânî, *el-İnsâf*, 58.

⁷⁷ Bakıllânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 121.

⁷⁸ Bakıllânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 132; Bakıllânî, *el-İnsâf*, 58.

⁷⁹ Bakıllânî, *Kitâbu't-Temhîd*, 11 vd.

Dinî akaidin bilinmesinde asıl olma niteliğini taşıyan Kitab ve Sünnet, kelimcilerin başvurduğu naklî kaynaklardır. Bu iki kaynak dışında akıl da ön plana çıkarılmış, meselelerin anlaşılmasında ve temellendirilmesinde, geliştirilen aklî istidlal metodlarına başvurulmuştur.

Bakillânî kelimada kullanılan aklî istidlal yöntemlerini Eş'arî düşünce açısından sistematize edip itikadî konuları bu yöntemlerle birlikte değerlendirmiş, sebr ve taksîm, kıyâsu'l-gâib ale's-şâhid ve in'ikâsu'l-edille gibi prensiplerin sünnî kelimada yer edinmesini sağlamış ve böylece Eş'arî kelamının metodik yapısını şekillendirmiştir. Onun belirlediği aklî istidlal metodları genel anlamda sünnî kelimacılar tarafından da kabul görmüş ve onlar görüşlerini ispat ederken Bakillânî'nin sistemleştirdiği yöntemlerden faydalanmışlardır.

Bakillânî, naklî ve aklî istidlal yöntemlerini kullanarak, başta Mu'tezile olmak üzere Hıristiyanlar, Yahudiler, Berahime ve tabiatçı felsefeye karşı ulûhiyet, nübüvvet ve mead ile ilgili itikadî esasları savunmuştur. Ayrıca Bakillânî, alemin yaratılışı hususunda, cisim, cevher, araz gibi ifadelerle yer vermiş, atomculuk görüşünü, alemin yaratılmasına delil saymak maksadıyla kabul ederek Eş'arîlerin tabiat felsefeni oluşturmuştur. Bu yönüyle Bakillânî, kelimâ iddialarını sünnî akideye uygun olmak üzere savunan ve bu kabullerini kavramsal ve kuramsal zemin üzerine inşa eden ve sünnî kelamın perspektifine yön veren bir kelimacı olma konumuna sahiptir.

Kaynakça

- Abrahamov, Binyamin. "Al-Ghazâlî's Theory of Causality". *Studia Islamica* 67 (1988): 75-98.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü Ahmed b. Hanbel. Mevsûatu's-Sünne el-Kütübü's-Sünne ve Şurûhuhâ* içinde. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Ali Sâmi, Neşşâr. *Menâhîcu'l-Bahs inde Müfekkiri'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1984.
- Ali Sami, Neşşâr. *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm*. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Mearif, ts.
- Aydınlı, Osman. *İslam Düşüncesinde Aklîleşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allâf*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Bakillânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib. *el-İnsâf fi mâ Yecibu l'tikâduh ve mâ lâ Yecûzu el-Cehl bih*. Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2000.
- Bakillânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib. *et-Takrîb ve'l-İrşâd*. Thk. Abdülhamîd b. Ali Ebû Zenîd. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Bakillânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib. *Kitâbu't-Temhîd*. Beyrut: el-Mektebetü's-Şarkıyye, 1957.
- Bede'î, Abdurrahman. *et-Türâsü'l-Yunânî fi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye*. Mısır: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1940.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî, Mevsûatu's-Sünne el-Kütübü's-Sünne ve Şurûhuhâ* içinde. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*. Trc. İbrahim Akbaba. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*. Trc. Burhan Koroğu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistânî. *es-Sünen. Mevsûatu's-Sünne el-Kütübü's-Sünne ve Şurûhuhâ* içinde. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İmam Şafîî*. Trc. Osman Keskiöğlü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1996.
- Erdemci, Cemalettin. "Kelâm İlminde Akıl ve Naklin Etkinliği Problemi", *Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri Sempozyumu* (Elazığ, 10-12 Eylül 2004).
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail. *Risâletü İstihsâni'l-Havd fî İlmi'l-Kelâm*. Beyrut: Dâru'l-Meşârîi't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1995.
- Gölcük, Şerafeddin. "Bâkılânî". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 4: 531-535. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Gölcük, Şerafeddin. *Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Gölcük, Şerafeddin. *Kelâm Tarihi*. İstanbul: Kitab Dünyası Yayınları, 2015.
- Günaltay, Şemsettin, İrfan Bayın. *Kelâm Atomculuğu ve Kaynağı Sorunu*. Ankara: Fecr Yayınları, 2008.
- Güneş, Kamil. *İslamî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass -Bakılânî ve Kâdı Abdülcebbar'da Kelâmullah Meselesi Örneği-*. İstanbul: İnsan Yy., 2003.
- Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit. *Kitabu'l-Müttefik ve'l-Müfterik*. Thk. Muhammed Sadık Aydın el-Hâmidî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kâdirî, 1997.
- Huseyn, Osman b. Ali. *Menhecü'l-İstidlâl alâ Mesâilil-İ'tikâd inde Ehli's-Sünne ve'l-Cemaa*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2006.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddimetü İbn Haldûn, Târîhu İbn Haldûn* içinde. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlmi Kelâm*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Karadeniz, Osman. *İlim ve Din Açısından Mu'cize*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1999.
- Kenânî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Irak. *Tenzîhu's-Şerâti'l-Merfûa ani'l-Ahbârî's-Şenâti'l-Mevdûa*. Thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf, Abdullah Muhammed es-Siddîk. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1981.
- Kutluer, İlhan. "Cevher". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 7: 450-455. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Lâlekâî, Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. Hasan b. Mansûr et-Taberî. *Şerhu Usûli'l-Akâidi Ehli's-Sünne ve'l-Cemaa*. Thk. Ahmed Sa'd Hamdân. 3 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, ts.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh. *el-Muvattâ. Mevsûatu's-Sünne el-Kütübü's-Sünne ve Şurûhuhâ* içinde. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbu't-Tevhîd*. Thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi. Ankara: İsam Yayınları, 2003.

- Mecdûb, Abdülazîz. *Kâdî Ebûbekir el-Bakıllânî ve Ârâuhu'l-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*. Tunus: Dâru's-Sühnûn, 2009.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim, Mevsûatu's-Sünne el-Kütübü's-Sünne ve Şurûhuhâ* içinde. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Nadvi, Syed Sulaiman. "Muslims and Greek Schools of Philosophy". *Islamic Studies* 51/2 (2012): 213-221.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *II. Halife Hz. Ömer Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*. Trc. Mehmet Akbaş. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- Subhî, Ahmed Mahmud. *Fî İlmi'l-Kelâm Dirâsetü Felsefiyye li Ârâi'l-Fırakî'l-İslâmiyye fî Usûli'd-Dîn el-Eşâira*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1985.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Savnu'l-Mantık ve'l-Kelâm an Fenni'l-Mantık ve'l-Kelâm*. Thk. Ali Sami en-Neşşâr, Suâd Ali Abdurrâzik. 2 Cilt. Mısır: y.y., 1946.
- Topaloğlu, Bekir- Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İsam Yayınları, 2013.
- Wolfson, H. Austryn. *Kelâm Felsefeleri Müslüman-Hıristiyan-Yahudi Kelâmı*. Trc. Kasım Turhan. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001